

УДК 94 (367)

Козлов М.М.

Реконструкція слов'янського язичницького пантеону згідно із "Велесовою книгою"

Релігія давніх слов'ян склалася задовго до X століття, і було б наївно стверджувати, що літописець Нестор та ряд давніх авторів згадують класичну слов'янську міфологію.

Перші значні відомості про слов'ян як етнічну спільноту та їхню ідеологію історики відносять до VI ст. Але ментальність слов'янських племен і напевно цілісна, високорозвинена релігія існували задовго до цього часу. Крім того, як справедливо висловився академік Б.О.Рибаков, й ті дані, які ми маємо стосовно вірувань наших далеких пращурів, нечисленні та суперечливі [1].

Більшість джерел, які згадують слов'янську ідеологію, вчені відносять до періоду X-XIII ст. Але цей період – час розпаду родоплемінних відносин, утворення національних джерел та етнічної консолідації – не міг розкрити всі форми існуючої тоді ідеології. На користь цього твердження, можливо, слід привести судження Є.В.Анічкова про висування Перуна як головного слов'янського божества вже з X ст. [2].

Цікавим також видається той факт, що Макош – давньослов'янська богиня, яка згадується на першому місці майже в кожному слов'янському джерелі, що має відношення до вірувань давніх слов'ян, у літописному зведенні "Повісті минулих літ" згадується через незрозумілу причину у кінці, після другорядного бога Семаргла [3]. Крім того, там же подаються відомості про те, що Володимир Великий перед своєю славнозвісною релігійною реформою 988-989 років намагався провести редукцію язичницької ідеології [4]. З цього всього можна зробити висновок, що у "Повісті минулих літ" та в ряді інших джерел згадується викривлений варіант, що не відповідає дійсності, але який задовольняв інтереси великого київського князя та його оточення, а також великокнязівської дружини (особливо іноземних найманців – варягів, які принесли з собою на Русь частину своїх вірувань). Не виключено, що спроби регламентувати слов'янське язичництво стороннім варязьким середовищем з метою як консолідації частини слов'янських племен, так і нав'язування своїх духовних елементів, існували ще задовго до князя Володимира Великого [5].

Тому особливо важливого значення набуває "Велесова книга"* як історичне джерело, яке відносять до VI ст., тобто до періоду, коли слов'янська ідеологія ще не відчула на собі норманського впливу.

Щодо "Велесової книги" існують різні точки зору. Так, більшість сучасних українських вчених вважають її за таку, що була написана у XIX ст. та не заслуговує на велику увагу. Такої точки зору дотримуються зараз А.Є.Боровський, О.П.Моця, В.М.Ричка та багато інших [6].

Поділяють ці погляди зараз й деякі російські вчені – Б.О.Рибаков, С.О. Токарев [7]. Але окремі дослідники, такі як М.К.Бегунов, О.І.Асов, Л.Н.Рижков, А.І.Баженова дотримуються протилежної точки зору й вважають цей літопис оригіналом та найбільш багатим джерелом слов'янської міфології порівняно з усіма існуючими [8].

На думку автора цієї статті, "Велесова книга" заслуговує на поважне ставлення навіть у тому випадку, коли б вона й була фальсифікацією, бо тоді її автор був дуже обізнаною людиною у слов'янській міфології, маючи джерела, які зараз, можливо, загублені назавжди.

Головна мета цього дослідження – систематизувати ті дані, що стосуються слов'янської міфології і закладені у джерелі та реконструювати, спираючись на них, слов'янський пантеон та демонологію. Хоча сам термін "слов'янський пантеон" досить умовний, оскільки використовується для визначення різних релігійних уявлень багатьох племен, які знаходились на певних соціально-економічних рівнях розвитку [9].

Слов'янський пантеон згідно із "Велесовою книгою" має складну структуру. Очолює його Триглави, тобто три головні чоловічі божества: Сварог, Світовид та Перун. Сварог символізує в джерелі небо та названий дідом богів. Він перекликається з Родом – першоосновою світу [10]. "Сварог – найстарший бог Роду божого. Сварог – батько, інші – це сини його" [11]. Цей бог, окрім неба та пращура всіх богів, є також й символом життя: "Сварог Роду всьому – вічне джерело, яке влітку тече від крони, взимку не замерзає, укріплює тою водою тих, що п'ють" [II, 11a].

Він хазяїн божественного світу, всіх його скарбів [II, 7г]. Існує й жіноча іпостась Сварога – Сварга небесна – місце існування всіх богів. До Сварги були звернені всі молитви давніх слов'ян, в цю сторону, на їхню думку, кожного ранку прямував вісник й розповідав богам про те, що відбувалося на землі, чи

Яві (реальному, існуючому світі людей).

Світ богів давні слов'яни сприймали як відбиття свого світу. На їхню думку, мешканці Сварги займалися тими ж справами, що й люди на Землі. "Ви повинні тут збивати снопи, у полях цих трудитися у жнива і ячмінь полоти і пшоно збирати в засіки Сварга небесного. І там бачили пращурів своїх і матерів, які орють у Сварзі і там стада свої пасуть" [II, 11a]. Другим у книзі (а не першим, як у "Повісті минулих літ") був названий Перун – бог блискавки та війни (він згадується і під ім'ям Патара Дия).

У III-V століттях, тобто в період, до якого відносять події, згадані у джерелі, слов'яни повинні були вести нескінченні кровопролитні війни із сусідами, тому не дивно, що бог війни Перун у слов'янському пантеоні займав таке шановне місце. На думку слов'ян, він особисто брав участь у битвах на їх боці зі своїм військом, яке складалося із загиблих у війнах за слов'янську землю пращурів. "Слався Перун – бог Вогнекудрий. Він посилав стріли у ворогів, вірних веде по стежці. О ті, що загинули у битвах, ті, які йшли, вічно мешкайте ви у Перуновім війську" [II, 11a]. Окрім особистої підтримки у битвах, Перун у слов'янській міфології грає також роль і судді потойбічного світу разом з іншими слов'янськими богами. Викликає інтерес згадування цього бога в іпостасі захисника ковалів. "Вони ж суть ті, які із Перуном кували на ковадлі мечі на ворогів наших" [II, 4a]. Перун нарівні із Сварогом символізує життя та відлічує його строк кожній людині.

Подібно до Сварога, Перун має свою жіночу іпостась – Перуницю, яка дарує нове життя воїнам, загиблим у битвах з ворогами слов'янського роду та переводить їх із реального світу у Сваргу (світ богів). Інколи Перуниця також грає роль вісника інших богів: "І ось Матір Сва б'є крилами про подвиги ратні і про славу воїнів, які покуштували живої води від Перуниці в суворій січі. І ця Перуниця прилітала до нас, і вона давала ріг, повний води життя вічного (будь-якому) воїну нашому, якого вразили мечем та відтяли йому буйну голову" [II, 11a].

Окрім Сварога та Перуна, до складу Триглави входить й третій бог – Світовид, уособлюючий світло: "Пісні співаємо ми Йому, бо Світовид – це світ. Бачили ми через нього Білий Світ" [II, 11a]. Цікаве твердження автора "Книги" про те, що Перун та Сварог, з одного боку, та Світовид, з другого, – це один і той самий бог: "Як Сварог та Перун – це водночас і Світовид" [II, 11a].

Якщо взяти до уваги той факт, що в книзі Велеса

Триглавою названі всі без винятку явища природи [II, 11a], то можна припустити, що слов'яни вірили у єдиного бога у різних іпостасях. Зазначимо, що такої ж думки були й такі давні автори, як Прокопій Кесарійський, Йордан та багато інших. Крім того, Світовид ще й символ войовничого добра, оскільки він охороняє людський світ (Яв) від потойбічного (Нав). Слов'яни, як і більшість інших народів, асоціювали світло з добром, із захистом від недругів та нечистої сили, освіченістю і т. ін., а темряву, навпаки, – з нападами ворогів, невіглаством, смертю та потойбічним світом (Нав'ю).

До першої групи богів можна віднести також такі персонажі слов'янської міфології, що символізують сонце, небо та вогонь, як Сур'я-Сонце, Хорс, Зоря Червона (Заребог) та Семаргл – Вогнебог.

Сонце-Сур'я (назва дуже красномовно вказує на індоєвропейські корені слов'янської релігії) разом з Матір'ю Сва є богом, що найбільше згадується у літописі. Давні слов'яни уявляли його по-різному: то у вигляді золотого човна ("також чули ми, як скаче вершник на коні до заходу сонця, щоб направити золотий човен до ночі") [II, 7ж], іноді у формі золотого воза ("щоб сонячний віз був смирними волами волочений по синьому степу. Та там само сонце ляже спати вночі") [II, 7ж].

Небо, на думку давніх слов'ян, являло собою нескінченний степ, покритий білим молоком від священної корови Земун. По цьому молоку цілий день мандрувало сонце (в образі золотого човна чи воза), а потім спало на золотому ліжку: "Кожного ранку вершник на золотім коні будить Сонце-Сур'ю та Червону Зорю" [III, 8/2]. Кожного вечора інший вершник укладає їх спати: "І також чули ми, як скаче вершник на коні до заходу сонця... Та там само сонце спати лягає вночі" [II, 7ж].

Із сонцем був пов'язаний складний культ, заснований на виготовленні та вживанні священного напою – сур'ї (сур'їці): "Ось жертва наша – це мед сур'я о дев'яти сил, людьми як сонце-сур'я залишений на три дні, потім скрізь вовну проціджений" [I, 5a]. Вірогідно, одним із синонімів сонця-сур'ї був Хорс, який кілька разів згадується у "Велесовій книзі": "Славу співаємо ополудні та вигукуємо велику славу Хорсу золотокудрому, коло обертаючого Сур'ю".

Червона Зоря – богиня, яка уособлює ранкову зорю. Вона провісник сонця та, згідно із легендами літопису, захисник людей, який дає їм священне молоко, що збільшує їх сили: "І тут Зоря Червона прийшла до нас, як дружина благая, і дала нам молоко, щоб твердість і сила наша збільшилась

вдвічі, бо Зоря звіщає Сонце" [II, 7ж]. У давнину її уявляли собі у вигляді чарівної жінки в золотому одязі, прикрашеному коштовними каміннями: "І тут прийшла Червона Зоря, коштовні каміння на одягу своєму" [III, 8/2]. Згадується Червона Зоря і в чоловічій іпостасі під ім'ям Зоребога: "І цей Зоребог йшов у цей край та казав нашим пращурам, які жили на цій землі та страждали скрізь" [III, 26].

Останнім давньослов'янським богом цієї групи був Семаргл (Вогнебог) – бог вогню та родинного вогнища: "Семаргл – Вогнебог – він чистий та лютий: швидко народжений". У цьому уривку Семаргл названий чистим, бо вірогідніше всього слов'яни, як і більшість інших індоєвропейських народів того часу, спалювали своїх мерців, тобто вогонь у наших пращурів був символом очищення. Давні слов'яни шанували Семаргла як уособлення родинного вогнища: "І вони почали княжить над нами та стали вождями самого Вогнебога, який вогнища зберігає" [II, 6e]. Можливо, що Семаргл одночасно був й символом місяця, бо згадується кілька разів як світло, що сяє на небі уночі.

Другу групу слов'янських давніх кумирів складають боги, які іменуються в джерелі пращурами слов'ян. До них можна віднести Дажбога, Велеса та Матір Сва.

Дажбог названий у книзі дідом та заступником слов'янського роду. Він захищав своїх нащадків перед іншими богами та подібно Перуну запалював воїнів на боротьбу з ворогами: "І ось йде з силами великими Дажбог на допомогу людям своїм. І не маємо ми жаху, бо з давнини, як і зараз, він піклується про тих, про кого турбувався, коли цього хотів" [I, 4a]. Слов'яни уявляли свого легендарного пращура у вигляді вогненної фігури у золотих одягах: "І ось наближається вершник, який скакав в інші краї. І так зоря йде, і несе блискавки свої, і одяг Дажбога трясє, і блискавки розлітаються до краю небесного" [I, 4a].

Ймовірно, що з Дажбогом, як і з Сонцем-Сур'єю був пов'язаний складний культ, до якого входили також й жертвопринесення: "Трава зелена – це знак божий, ми повинні збирати її в посудину, щоб осуритися та на зборах наших співати богам у сяючому небі та батькові нашому Дажбогу жертву творити" [I, 4a].

Крім Дажбога, важливу роль у слов'янському пантеоні займає й інший легендарний пращур слов'янського роду – Велес (бог худоби). Можливо, що Велес був реально існуючою особою, бо у джерелі дуже яскраво зображені його заслуги у навчанні слов'ян землеробству та релігійним культам: "Велес вчив прабатьків наших землю орати

і зерно сіяти, і жати соломі на полях та ставити снопи, і поважати його як батька бога" [II, 11a].

Підтвердилася й іпостась Велеса, як бога худоби: "І Велес йде там править стадами, і ступає по золоту та живій воді". Джерело показує й деякі його "небесні функції". Так, він разом із Дажбогом "пробуджує світло" кожного ранку і подібно до Перуниці постає провідником із Яви у Нав, тобто з реального світу людей у потойбічний світ богів.

Матір Сва (Сва у санскриті означає самосущий) – богиня вищого щабля – згадується у книзі більше двадцяти разів, майже у кожній частині, що красномовно свідчить про велику шану давніх слов'ян до цієї міфологічної істоти. Ця богиня являє собою священного птаха – інкарнацію Великої Матері, яка сягає своїми коріннями в неолітичні глибини історії. Джерело дуже яскраво зображує лик цієї богині: "І ось Матір Сва б'є крилами по боках своїх з обох сторін, як у вогні уся сяє світлом. І все пір'я її – різне: червоне, синє, руде, жовте та срібне, золоте та біле. І також сяє, як Сонце-цар, і йде Вона близько Ясуні і також сяє вродою, найкращою у богів" [II, 7e].

Сва – вісниця божественної волі, яка віщує долю, уособлює собою славу, співає про подвиги воїнів у битвах. "І ось Матір Сва б'є крилами про подвиги ратні і про славу воїнів, які випили води живої від Перуниці в суворій сечі..." [III, 7д]. Чарівний птах показує шлях при пересуванні племен. Інколи богиня закликає на допомогу інших богів, якщо племена, які вона опікала, потрапляли у біду: "Коли люди плачуть про нас, і кличе матір Сва до Всевишнього, який посилає вітер лісам та вогонь вогнищам нашим, коли він приходиться на допомогу" [I, 3a]. Доки птах-Слава співає та кружляє навколо воїнів, вони не знатимуть поразок. Після битви вогненний птах повертається у Сваргу та співає там про подвиги людей.

Подібно до Перуна та Дажбога богиня особисто брала участь у битвах: "І кидається на ворогів, б'є крилами матір Сва і кличе нам, щоб ми йшли за землю нашу" [III, 14]. Вона навчила людей користуватися вогнем.

"Велесову книгу" відносять до VI століття, тобто до часу, коли почався розклад родових відносин й виникали племінні союзи, тому цілком зрозуміло те, що боги чоловічої статі очолюють слов'янський пантеон. Формально Матір Сва займає підлегле місце: "Ми молимо Патара Дия, щоб він послав вогонь, щоб він дозволив Матері Сва славу принести на крилах своїх прабатькам нашим" [III, 19]. Та більш глибокий аналіз джерел, де вона згадується в іпостасі Матері Сонця ("рано чи пізно наступить час

останнього кінця, і ми будемо мати силу нашу у степу Матері Сонця" [II, 7з]), дозволяє нам дещо змінити свої погляди на цю проблему. Сонце – це світло, яке уособлює Сур'я та Триглави – Сварог, Перун та Світовид, тобто Матір Сва у даному випадку – матір світла та богів. Матір богів – Велика матір всього існуючого, вірогідно, очолювала слов'янський пантеон у часи неолітичного матриархату, але в період, до якого відносять це джерело, вже істотно втратила свої позиції.

Третю групу складають боги слов'янського пантеону, які мало згадуються у джерелі, або грають невелику роль у міфології. Це Чорнобог, Білобог, Стрибог, Вишень, Лель, Летениця, Желя, Радогощ, Кришень, Коляда, Удрзець, Сивий Яр, Ладо, Купало.

Чорнобог та Білобог – слов'янські уособлення добра та зла. Згідно з джерелом, вони знаходяться в стані вічної війни та підтримують Сваргу: "Б'ються тут Чорнобог з Білобогом і Сваргу підтримують, щоб не був усунутий бог Світовид" [II, 11а]. Білобог, як символ добра, запалював слов'янські раті на боротьбу з нападами. Чорнобог – це один з головних символів, уособлення зла та безумства: "І якщо деякий не витримує та іноді скаже божевільне – то це від Чорнобога, а якщо отримує радість – то це від Білобога" [II, 11а].

Стрибог, Вишень, Лель, Летениця, Кришень, Удрзець, Купало – міфічні істоти, функції яких не висвітлені джерелом (вони згадуються лише у першій частині під час перерахування всього пантеону).

Вишень – грізний бог з неясними функціями, вірогідніше всього один з легендарних прашурів слов'ян: "І дивлячись на це, воїни говорили: Боги наші проженуть ворогів наших, бо Вишень йде до смертних! І говорив він нам: "Діти, охороняйте свої міста від нападів, щоб були вони суворими та міцними" [I, 15а].

Желя – богиня суму та жалю: "Коли Желя плаче про нас і кличе Матір Сва до Всевишнього, який посилає вітер лісам та вогонь вогнищам нашим" [I, 3а]. Вона має чоловічу іпостась – Гориню: "І ось Желя сумує над нами і Гориня журиться через смерть, в яку повергаються вони руками божими" [III, 25].

Радогощ – очевидно, священне місце, де здійснювались релігійні культи: "І ті гості шанували Радогощ, і ми брали у ті дні мито і збирали його чесно, тому що поважали богів" [III, 14]. "І вона (сур'їця) – це гамування спраги, яку ми маємо, і ми повинні на Радогощ біля богів радіти і танцювати, і вінки підкидати до неба та співати, славу богам

творити" [III, 22].

Коляда – загадковий персонаж, який названий у літописі святим, що приносить мир: "А ті святі приходять до нас. І перший святий коляда... І йдуть ті святі, як чоловік від міста до села вогнищанського, і з цим на землю мир іде від нас до інших і від інших – до нас" [I, 3а].

Сивий Яр – одне з уособлень світла: "У Лукомор'я кожного дня звертаємося до богів, які є світло. Його ми називаємо Перун, Свентовид, Яр і іншими іменами" [II, 4г]. Ладо у джерелі згадується лише як наставник релігійних культів: "І тут Ладо, яка прийшла до нього, наказала вилити мед у воду і зберігати його на сонці" [III, 22].

Демонологія у "Велесовій книзі" освітлена дуже уривчасто та суперечливо. Так, уособленням темряви та потойбічного світу була Нав. До неї згідно із слов'янськими легендами потрапляють люди, які провели несправедне життя, або ті, що ухилялися від захисту рідної землі, а також вбиті вороги. В Наві живе Дідова (або Триглави) тінь – Дід Дуб-Сніп: "Вночі ж нікого нема, тільки бог Дід Дуб-Сніп наш" [II, 11б]. Дідова тінь уособлює собою не просте зло, а саму темряву (на відміну від Чорнобога – однієї з іпостасей Дідової тині). Вона породжує ворогів, які нападають на слов'ян і з якими вони мусять вести війни: "І Сур'я світить на нас і до нас, і всі бачили спочатку як славу Сур'ї застилає Дідова тінь, яка приносить зло, і як від тієї тині прийшло зле плем'я демонів – дасу. І це зле плем'я на прашурів наших напало, і тому багато пішло в інші краї та померло" [II, 4г].

Важливою фігурою слов'янської демонології була Мара (чоловіча іпостась Морох) – богиня смерті та провідник людей у Наві: "І так ми текли на них і дочекались, доки вони впадуть на землю і вмруть від Мари. А цю Мару ми знаємо... І ось люди наші одержали перемогу, та пішла земля наша до нас, щоб ми змогли утримати її до смертного часу та побачити Мару. І щоб Мара відступила від нас і сказала, що я не мала силу і тому не перемогла героїв" [III, 23].

Однією з форм Дідової тині також був вогненний змії, який символізував зовнішніх ворогів: "І ось бачилося в Наві: там Вогнебог тікав від дивовижного Змія, і текла кров із Змія, і він лизав її. І тут прийшов сильний чоловік і розрубав Змія – і стало два Змія, і розрубав ще раз та стало чотири. І цей чоловік заволав богам про допомогу. І ті прийшли на конях і того Змія вбили, тому що сила його не людська, не божеська, а чорна" [III, 19].

Загадковою міфологічною істотою, яка згадується у джерелі, була Мармора – одна з богинь

підземного світу: "І після смерті предстали перед Марморою, яка нам казала, я не буду звинувачувати того, хто у землі, і не буду їх відділяти від неї" [I, 36].

Крім того, книга багато згадує казкових істот, таких, як демони дасу (що символізують зовнішніх ворогів), птахи Сирени (глашатаї божественної волі), птах Мигура, Стриби та ін. "І звіщали тут птахи Сирини, які безліч прилітають до нас... І так Стриби свищуть у степах" [II, 56].

"Велесова книга" докладно описує її подробиці слов'янського культу. Так, згідно з цим джерелом, спочатку слов'яни не мали храмів та поклонялися святим місцям: "Ми тоді не мали мольбищ та служили перед колодязями і джерелами, де протікала жива вода" [I, 86].

Але в VI столітті, до якого відносять цю книгу, слов'яни мали сховища, де переховували своїх ідолів, крім того, це джерело точно вказує, де конкретно знаходилися ці місця. "Ми мали багато сховищ у Новгороді на річці Волхові, мали у Києві-місті у Божих лісах. А також мали на Волині дулібське сховище і в Сурожі на синьому Сурозькому морі" [II, 56].

Слов'яни силоміць нав'язували свою віру іншим (вірогідно підвладним) племенам. Відмова їй наслідувати приводила до війни: "Також ми мали брань від ворогів, які ухилялись від святих волховань" [I, 3а].

У часи, до яких відносять написання "Велесової книги" (VI ст.), слов'яни мали великі храми, які були присвячені Перуну, Дажбогу, Велесу та ін. богам, складну культову систему: "Пили сур'ю – напій во славу (богів) п'ять раз на день вогонь запалювали у святих місцях – Дубі. І також Сніп возвеличували і казали хвалу йому, бо ми – Дажбогові онуки – не змогли опиратися славі своїй" [14, б].

Окрім виробництва та вживання священного напою – сур'ї, до культу відносились всілякі гадання, прохання та скарги богам, а також всенародні гуляння, ігрища тощо.

Давні слов'яни приносили своїм богам жертви, але книга суворо застерігає щодо принесення у жертву людей: "Ми маємо справжню віру, яка не вимагає людських жертв. Це робиться у варягів, що приносять такі жертви і кличуть Перуна Перкуном. І ми йому приносили жертви, але ми могли давати лише польові жертви і від праці нашої просо, молоко, жир" [II, 76].

Мали давні слов'яни й свої свята: Перунів день, Ярилін день (Русалій), Коляду, а також Червону гору: "А також підкріпляли Коляду ягням, а також під час Русалій в Ярилін день, а також на Червону

гору. І так ми довго правили родами, і старші зі всякого роду судили родичів під Перуновим деревом. І також мали ми у цей день ігрища перед вогнищами старих, і силу юнаки показували, вони швидко бігали, співали і танцювали..." [II, 7а].

Слов'янський пантеон, який подається у "Велесовій книзі", істотно відрізняється від того, що згадується у "Повісті минулих літ". Так, у ньому почесне місце займають Світовид, Велес, які зовсім відсутні у літописному зведенні Нестора. Крім того, дуже цікавими видаються ті міфологічні істоти вищого рівня, як Сонце-Сур'я, Матір Сва, Перуниця, Сварга-Небесна, що не тільки не згадуються у "Повісті", а й відсутні у етнографічних джерелах. Цікаві й демонологічні істоти: Мармора, птахи Сирени, Стриби, які, крім "Велесової книги", більше не згадуються ніде.

Але, на наш погляд, схема слов'янської міфології, яка подана у "Велесовій книзі", у жодній мірі не заперечує традиційного уявлення про релігію давніх слов'ян, а навпаки, збагачує їх новими цікавими даними.

Література

1. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 127.
2. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – М., 1993. – С. 252.
3. Повесть временных лет. – М., 1987. – С. 27.
4. Ibid. – С. 20.
5. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996. – С. 32.
6. Ibid. – С. 127.
7. Рыбаков Б.А. Вказ. пр. – С. 256.
8. Бегунов Ю.К. Обретение "Велесовой книги". – Саратов, 1993. – С. 127.
9. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любимцева О.О. Географія релігій. – К., 1998. – С. 40.
10. Попович Мирослав. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 46.

* Посилання на "Велесову книгу" подані за схемою: I – дошки, опубліковані В.І.Лесним у 1966 р.; II – тексти, надруковані С.М.Куренковим; III – тексти, опубліковані В.І.Скрипником. Друга цифра означає номер дошки.